

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ*

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ

Περί προπλασμάτων ο λόγος στο τρίτο σεμινάριο της ΑΙΜΟΣ. Περί προπλασμάτων, μακετών ή όπως αλλιώς θα μπορούσαμε να ονοματίσουμε τα σε μικρή κλίμακα ομοιώματα οικοδομημάτων που χρησιμοποιήθηκαν στο Μεσαίωνα από τους αρχιτέκτονες κατά τη σύλληψη και την παρουσίαση του έργου τους στους χορηγούς ή ακόμη και από τους *μαϊστορες* ως οδηγούς κατά το κτίσιμο.

Οι **εικ. 1-2** οπτικοποιούν τα χρονικά όρια των ερευνητικών εργασιών που θα παρουσιαστούν σήμερα. Το πολύ γνωστό ψηφιδωτό των κτιρίων Κωνσταντίνου και Ιουστινιανού, που παρουσιάζουν τα έργα τους στον ίδιο το Χριστό, στο τύμπανο πάνω από τη νότια είσοδο του εξωνάρθηκα της Αγ. Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, φιλοτεχνήθηκε πιθανότατα στα τέλη του 10^{ου} αιώνα¹, αλλά απεικονίζει αναχρονιστικά δυο γεγονότα-κλειδιά της βυζαντινής ιστορίας, δύο αφιερώσεις που έγιναν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, το 330 η πρώτη και το 537 η δεύτερη². Η τοποθέτηση της σκηνής σε χρυσό βάθος αισθητοποιεί την α-χρονικότητα και την τοποθετεί στο περιβάλλον της Βασιλείας του Θεού, του ενσαρκωμένου Λόγου. Ο δεύτερος πίνακας, έργο του Domenico Cresti ή Crespi γνωστού ως “Le Passignano” του 1619, απεικονίζει ένα συμβάν που συνέβη εβδομήντα χρόνια περίπου ενωρίτερα, με γνωστούς πρωταγωνιστές και σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο: ο Μιχαήλ Άγγελος δείχνει στον πάπα Παύλο Γ' (ή τον πάπα Ιούλιο Β') το πρόπλασμα του ναού του Αγίου Πέτρου στο Βατικανό και τον πείθει ότι η νέα εκκλησία, αν κιζόταν έτσι, θα έδινε σάρκα και οστά στο μεγαλείο που ο πάπας ήθελε να προσδώσει στο ναό, τον αφιερωμένο στο μάρτυρα, πρώτο των αποστόλων, πρώτο επίσκοπο Ρώμης και θεμελιωτή της Αγίας Έδρας³. Οι δύο παραστάσεις εκφράζουν διαφορετικές αντιλήψεις, τόσο στο περιεχόμενο και τη μορφή τους, όσο και στα συμφραζόμενα της τοποθέτησής τους. Η πρώτη, στον προθάλαμο του εξωνάρθηκα, υπενθύμιζε μάλλον στον αυτοκράτορα των Ρωμαίων και την αυλή του που εισέρχονταν στην εκκλησία από το παλάτι, ότι οι δύο αυτοκράτορες αποτελούσαν εσαεί πρότυπα αζεπέραστα και άξια για μίμηση. Ο δεύτερος πίνακας ανήκε σε ένα σύνολο βιογραφικών σκηνών που κοσμούσαν τον προθάλαμο της Casa Buonarroti στη Φλωρεντία, της οικίας του Μιχαήλ Αγγέλου, με σκοπό το εικαστικό εγκώμιο του ζωγράφου με την ιδιότητα και του αρχιτέκτονα⁴. Θα μπορούσαμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι κατά το 10^ο αιώνα υπήρχαν ορισμένοι αρχιτέκτονες που θα ήθελαν να ει-

* Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω το φίλο αρχιτέκτονα Λευτέρη Αντωνούλη, ΜΑ του Πανεπιστημίου της Υόρκης, για τη διαφωτιστική του εισαγωγή στο θέμα και τις πολύτιμες παρατηρήσεις και συμβουλές του, τον δρ Αλέξανδρο Γούναρη, αρχιτέκτονα ΥΠΠΟ, για τις βιβλιογραφικές παραπομπές και τον αναπληρωτή καθ. Bohuslav Klima, του Τμήματος Ιστορίας του Πανεπιστημίου Masaryk της Τσεχίας, για τη βιβλιογραφική ενημέρωση και την παροχή εποπτικού υλικού.

1. Th. Whittemore, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Second Preliminary Report: Work Done in 1933 and 1934, The Mosaics of the Southern Vestibule*, Oxford, Paris 1936, σσ. 16-24, πίν. IV-V, IX. Το ψηφιδωτό έχει δημοσιευτεί και σχολιαστεί πολλές φορές: βλ. ενδεικτικά C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington D.C. 1962, σσ. 23-24, εικ. 5-6. D. Talbot-Rice, *Byzantine Art*, Harmondsworth, Middlesex 1968, σ. 192, εικ. 169. J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, New Haven and London, 1979 (ανατύπ. 1993), σσ. 224-225, εικ. 190. J. Lowden, *Early Christian & Byzantine Art*, London 1997, ελλ. μετάφρ. Αθήνα 1999, σσ. 193-194, εικ. 106. N. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Αθήνα 1994, σσ. 58-59, 233, εικ. 34. R. Cormack, «Η Παναγία στα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας», στο: Μ. Βασιλάκη, επιμ., *Μήνηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα-Μιλάνο 2000, σ. 107, πίν. 60-61. Βλ. επίσης S. Kangal, G. Mandirhaloglu, επιμ., *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Restorasyonu*, Istanbul 2000, σσ. 72-73 αρ. 1-1a και σσ. 104-106 αρ. 27-30.
2. Πρβλ. R. Cormack, *Byzantine Art*, Oxford 2000, σσ. 10-11 και εικ. 5.
3. Βλ. G.C. Argan, Br. Contardi, *Michelangelo Architect*, London 1993, σσ. 322-335, ιδιαίτ. σ. 325, εικ. 432. T. Porter, J. Neale, *Architectural Supermodels: Physical Design Simulation*, New York 2000, σ. 6, εικ. 1.2.
4. P. Ragionieri, *Michelangelo. Drawings and Other Treasures from the Casa Buonarroti, Florence*, κατ. έκθ., Atlanta, High Museum of Art, June 23 – September 2, 2001, Seattle, Milan 2001, σ. 26. Για τη φιλοτέχνηση μακετών στην Αναγέννηση, βλ. κυρίως R.A. Goldthwaite, *The Building of Renaissance Florence*, Baltimore and London 1980, σσ. 372-380, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Fr. Buranelli, R. Farina, επιμ., *Hochrenaissance im Vatikan: Kunst und Kultur im Rom der Päpste 1503-1534*, κατ. έκθ., Bonn, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 11.12.1998 – 11.4.1999, Bonn 1998. A.H. Millon, V. Magnago Lampugnani, επιμ., *The Renaissance from Brunelleschi to Michelangelo. The Representation of Architecture*, Milan 1994.

Εικ. 1. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία. Ψηφιδωτό των κτιόρων στο τύμπανο της νότιας εισόδου του νάρθηκα, τέλη 10^{ου} αι. (πηγή: Cormack, Η Παναγία, πίν. 61)

κονιστούν επί το έργον, αλλά δεν θα τολμούσαν ούτε καν να το εκμυστηρευτούν στους συγχρόνους καλλιτέχνες συναδέλφους τους, που κατά κύριο λόγο ενδιαφέρονταν για την εικόνιση των ιερών μορφών και δευτερευόντως χορηγών⁵ και, εντελώς περιθωριακά, σκηνές της καθημερινής ζωής ή απλούς τεχνίτες την ώρα εργασίας⁶. Θα μπορούσαμε επίσης εύλογα να υποθέσουμε ότι και την εποχή του πάπα Παύλου Γ' θα υπήρχαν αρκετοί μαϊκίνες αρχιερείς που θα επιθυμούσαν να εικονιστούν κρατώντας το πρόπλασμα των εκκλησιών, το κτίσιμο των οποίων χορηγούσαν αδρά, αλλά δεν το πρότειναν, καθότι στον 16^ο αιώνα μια τέτοια εικόνιση θεωρούνταν απλά ξεπερασμένη⁷.

Είναι σαφές ότι κάθε λόγος περί προπλασμάτων δεν μπορεί να μην περιλαμβάνει και λόγο περί δωρητών-

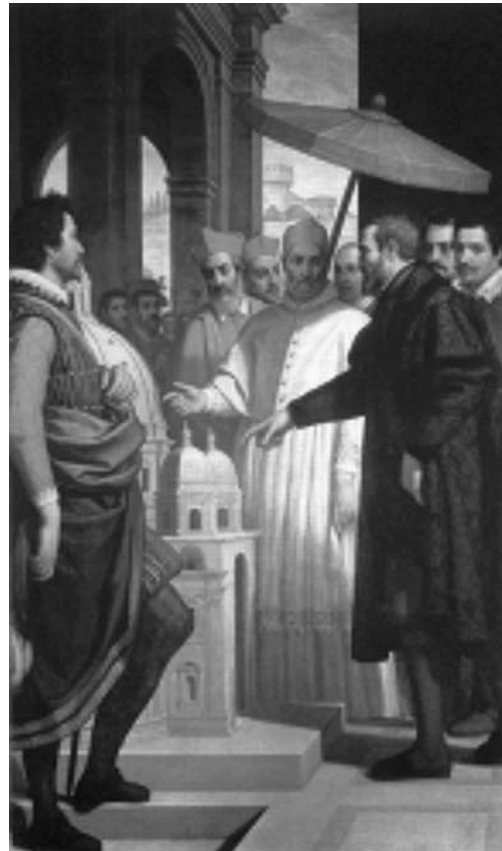
5. Βλ. πρόσφατα Μ. Βασιλάκη, επιμ., *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 2000 και ειδικά τα άρθρα των R. Cormack («Ο καλλιτέχνης στην Κωνσταντινούπολη: αριθμοί, κοινωνική θέση, ζητήματα απόδοσης», σσ. 45-76) και Ν. Οικονομίδη («Καλλιτέχνης και ερασιτέχνης καλλιτέχνης στο Βυζάντιο», σσ. 107-120).

6. Σπάνιες είναι οι εικονίσεις επαγγελματιών στα σωζόμενα έργα της βυζαντινής τέχνης. Ειδικά για τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την οικοδομική τέχνη, βλ. R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, New Jersey 1999, σσ. 39-57, εικ. 28-31, 96, 98-99, 102, 149. Α. Μέζια, στο Αιμ. Μπακούρου, Π. Καλαμαρά, Ε. Βλάχου, επιμ., *Η πολιτεία του Μυστρά*, κατ. έκθ., Μυστράς, Αύγουστος 2001 – Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2001, σσ. 101-127.

7. D. Kocks, *Die Stifterdarstellung in der italienischer Malerei des 13. -15. Jahrhunderts*, διδ. διατρ. (Universität Köln, 1971). Για τις παραγγελίες μαϊκίνων των πόλεων της Ιταλίας κατά την Αναγέννηση και τις εικονίσεις τους, βλ. επίσης B. Kempers, *Painting, Power and Patronage. The Rise of the Professional Artist in the Italian Renaissance*, London 1992, ιδιαίτ. σσ. 142-144, 152-156, 182-188, 199-201, 234-243, 304-305. P. Tignali, *Women in Italian Renaissance Art. Gender, Representation, Identity*, Manchester and New York 1997, σσ. 60-64. Γενικότερα, πρβλ. D. Sanderson Chambers, *Patrons and Artists in the Italian Renaissance*, London 1970. D. Thomson, *Renaissance Architecture: Critics, Patrons, Luxury*, Manchester and New York 1993. R.A. Goldthwaite, *Wealth and the Demand for Art in Italy, 1300-1600*, Baltimore and London 1993. P. Azara, «La representation des modèles dans l'art ancien: un emblème de la création architecturale?», στο: B. Muller, επιμ., «*Maquettes architecturales de l'Antiquité. Regards croisés (Proche-Orient, Égypte, Chypre, bassin égéen et Grèce, du Néolithique à l'époque hellénistique)*, Actes du colloque de Strasbourg, 3-5 décembre 1998, Paris 2001, σσ. 425-442, ιδιαίτ. σ. 436 κεξ.

αφιερωτών και αρχιτεκτόνων. Και ο λόγος αυτός χρωματίζεται, βεβαίως, κάθε φορά από τη θέση του καθενός στην κοινωνία της εποχής του. Τα τελευταία χρόνια είμαστε ιδιαίτερα ευτυχείς, γιατί διαθέτουμε αρκετές μελέτες που αφιερώνονται στην πραγμάτευση του ρόλου του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού διϊστορικά, στον οποίο εμπίπτει και η κατασκευή ομοιωμάτων. Κατ' αρχάς αξίζει να αναφερθούν οι δύο, όσο γνωρίζω, διδακτορικές διατριβές της Elisabeth Lipsmeyer και του Henri Franses που δυστυχώς παραμένουν ακόμη αδημοσίευτες⁸. Από τις δημοσιευμένες εργασίες, εκτός από το πολύ γνωστό βιβλίο του καθ. Αργύρη Πετρονώτη⁹, επιλέγω τα πιο σημαντικά, κατά τη γνώμη μου, βιβλία από την ελληνική και την ξενόγλωσση σχετική βιβλιογραφία: από την ελληνική, το βιβλίο του Μιλτιάδη Πολυβίου για το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου του Αγίου Όρους και το ξύλινο πρόπλασμά του, που αποτελεί κατά τη γνώμη μου σύγγραμμα αναφοράς για την εφεξής έρευνα¹⁰ και τα, εξ ορισμού πολυσυλλεκτικά, πρακτικά του συνεδρίου που διοργανώθηκε από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας με θέμα *Η αναπαράσταση ως όχημα αρχιτεκτονικής σκέψης*, τα οποία εκδόθηκαν με επιμέλεια των Βάσως Τροβά, Κώστα Μανωλίδη και Γιώργου Παπακωνσταντίνου¹¹. Από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία, και ειδικά την αγγλόφωνη, αναφέρω ενδεικτικά το ιδιαίτερα σημαντικό βιβλίο του Albert Smith¹², στο οποίο γίνεται μια εξαιρετικά ευφυής ανάλυση της σημασίας του προπλάσματος, και τη μονογραφία της Karen Moon, στο οποίο διερευνάται η πολυσιδηρή σχέση των αρχιτεκτόνων, κυρίως των σύγχρονων, με τα προπλάσματα των κτιρίων που σχεδίασαν και, σε αρκετές περιπτώσεις, επέβλεψαν την εφαρμογή¹³.

Στο σημερινό σεμινάριο έχουμε συγκεντρωθεί για να προβληματιστούμε πάνω σε θέματα, των οποίων η συζήτηση ελπίζω ότι θα φανερώσει την πολυπλοκότητα των συναφειών και του ειδικού τους βάρους. Ως πρώτος ομιλητής θα παρουσιάσω τις διαπιστώσεις στις οποίες καταλήγει η έρευνά μου και μια υπόθεση εργασίας σχετικά με τις παραστάσεις των δωρητών που κρατούν ομοιώματα ναών σε σκηνές αφιέρωσής τους σε αγίους κατά την α' χιλιετία¹⁴. Ελπίζω να καταφέρω να δείξω ότι τέτοιου είδους παραστάσεις βοηθούν να

Εικ. 2. Φλωρεντία, Casa Buonarroti. Τοιχογραφία του Domenico Passignano στον προθάλαμο, 1619 (πηγή: Smith, *Architectural Model*, πίν. 2)

8. E. Lipsmeyer, *The Donor and His Church Model in Medieval Art from Early Christian Times to the Late Romanesque Period* (Rutgers University, New Jersey, 1981). H. Franses, *Symbols, Meaning, Belief: Donor Portraits in Byzantine Art* (London University, 1992).

9. Α. Πετρονώτης, *Ο αρχιτέκτων στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1984. Πρβλ. ο ίδιος, «Der Architekt in Byzanz», στο: *Bauplanung und Bauphysik der Antike, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 4, Berlin 1983, σσ. 329-343.

10. Μ. Πολυβίου, *Το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου. Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα*, Αθήνα 1999.

11. Β. Τροβά, Κ. Μανωλίδης, Γ. Παπακωνσταντίνου, επιμ., *Η αναπαράσταση ως όχημα αρχιτεκτονικής σκέψης*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βόλος, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 21-23 Οκτώβρη 2005, Αθήνα 2006.

12. A.C. Smith, *Architectural Model as Machine. A New View of Models from Antiquity to the Present Day*, Oxford and Burlington, Massachusetts 2004.

13. K. Moon, *Modeling Messages. The Architect and the Model*, New York 2005.

14. Βλ. παρακ. σσ. 22-32.

κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους στη συγκεκριμένη περίοδο οι αφιερωτές ήταν οι κυριότεροι φορείς της οικοδομικής δραστηριότητας, και γι' αυτό αυτοί μόνοι ήταν άξιοι εικόνισης, κι όχι οι αρχιτέκτονες¹⁵. Και ότι τα ομοιώματα που κρατούν στα χέρια τους ως αφιερώματα είναι δυνατόν να μας δώσουν μια ιδέα για τα πραγματικά ομοιώματα που θα μπορούσαν να είχαν κατασκευαστεί από τους αρχιτέκτονες-μηχανικούς κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Η διαδικασία και ο τρόπος σχεδιασμού των κτιρίων είναι ένα κύριο ζήτημα για την κατανόηση του ρόλου του αρχιτέκτονα στην υστερορωμαϊκή και τη μεσαιωνική εποχή. Εισαγωγικά θα ήθελα να πω ότι κατά κύριο λόγο από τη γνωστή *Forma Urbis* της εποχής των Σεβήρων, που βρέθηκε σε σπαράγματα στο ναό της Ειρήνης στη Ρώμη, γνωρίζουμε τον τρόπο σχεδίασης των ρωμαίων αρχιτεκτόνων¹⁶. Ο ίδιος τρόπος φαίνεται να συνεχίζει μέχρι πολύ αργότερα, αφού τον βρίσκουμε αποτυπωμένο σε σχέδιο κατόψεως πάνω σε πλάκα του προπύλου του Πομπείου της Αθήνας, που δικαιολογημένα χρονολογείται στην Ύστερη Αρχαιότητα¹⁷, καθώς και στο γνωστό διάγραμμα του ιδανικού μοναστηριού του Αγίου Γάλλου, της εποχής γύρω στο 819-820¹⁸. Για τις ενδείξεις και τις μαρτυρίες που μας παρέχουν τα ίδια τα μνημεία για τις διαδικασίες σχεδιασμού από τους *μαϊστορες* του μέσου και ύστερου Βυζαντίου θα μας μιλήσει ο επίκουρος καθ. Σταύρος Μαμαλούκος¹⁹.

Η έρευνα των σπάνιων, και γι' αυτό πολύτιμων, προπλασμάτων που μας έχουν σωθεί από το μεσαίωνα επίσης θα βρεθεί στο επίκεντρο της συνάντησής μας. Μετά τα γνωστά από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα προπλάσματα σε λίθο²⁰, τα προπλάσματα που έπονται χρονικά είναι ευάριθμα και προέρχονται κυρίως από περιοχές της περιφέρειας του βυζαντινού κράτους – είναι ωστόσο ενδεικτικά των πρακτικών που θα μπορούσαν να είχαν ισχύσει και στο ίδιο το Βυζάντιο. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το λίθινο ομοίωμα που αποδίδει μο-

15. Για τη θέση του αρχιτέκτονα στο δυτικό κυρίως μεσαίωνα, βλ. κυρίως G. Binding, *Der früh- und hochmittelalterliche Bauherr als Sapiens Architectus*, Köln 1996.

16. R. Lanciani, *Forma Urbis Romae*, Milano 1893-1901. G. Carettoni, A.M. Colini, L. Cozza, G. Gatti, *La pianta marmorea di Roma antica, Forma Urbis Romae*, Roma 1960. E. Rodriguez-Almeida, *Forma Urbis marmorea. Aggiornamento generale 1980*, Roma 1981. Για άλλα δείγματα παρόμοιων σχεδίων σε μάρμαρο, βλ. E. Rodriguez Almeida, *Formae Urbis antiquae: le mappe marmoree di Roma tra la Repubblica e Settimio Severo*, *Collection de l'École française de Rome* 305, Roma 2002.

17. Ch. Bouras, «A Sketch Plan of Late Antiquity in Athens», *ΔΧΑΕ* 28 (2007), σσ. 31-34. Πλίνθοι που φέρουν εγχάρακτους σκαρίφους ναών, σώζονται από την περιοχή της Αχρίδας (R.F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, σ. 229, εικ. 157. V. Bitrakova Groždanova, *Monuments paléochrétiens de la région d'Ohrid*, Ohrid 1975, σσ. 37-39, 89, πίν. 8, a-b), ενώ μαρμάρινη πλάκα από τη Ροτόντα της Αμφίπολης φέρει πιθανότατα τον σκάριφο του εξαγώνου πυρήνα του ναού (Ε. Στίκας, *ΠΑΕ* 1981, σ. 28, εικ. 1, β-γ, πίν. 48γ, 49α).

18. W. Horn, E. Born, *The Plan of St. Gall. A Study of the Architecture and Economy of, and Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery*, Berkeley, Los Angeles, London 1979, I-III. K. Hecht, *Der St. Gallen Klosterplan*, Sigmaringen 1983, σσ. 25-56, 182-188. Για τις μαρτυρίες αρχιτεκτονικού σχεδιασμού στη μεσαιωνική Δύση, βλ. W. Schöller, «Ritzzeichnungen. Ein Beitrag zur Geschichte der Architekturzeichnung im Mittelalter», *Architectura* 19 (1989), σσ. 36-61. G. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt 1993, σσ. 192-198. Ο ίδιος, «In mente conceptum – Seit wann gibt es Baupläne?», στο: M. Kozok, επιμ., *Architektur, Struktur – Symbol. Streifzüge durch die Architekturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart, Festschrift für Cord Meckseper zum 65. Geburtstag*, Petersberg 1999, σσ. 77-84. Cl. Bolgia, «An Engraved Architectural Drawing at Santa Maria in Aracoeli, Rome», *JSAH* 62/4 (2003), σσ. 436-447. L. Neagley, «A Late Gothic Architectural Drawing at the Cloisters», στο: E. Sears, Th.K. Thomas, επιμ., *Reading Medieval Images. The Art Historian and the Object*, Ann Arbor, Michigan, 2002, σσ. 90-99. Για τα σχέδια του Villard de Honnecourt, βλ. C.F. Barnes, Jr., *Villard de Honnecourt. The Artist and His Drawings, A Reference Publication in Art History*, Boston 1982 και M.-Th. Zenner, «Villard de Honnecourt and Euclidian Geometry», *Nexus Network Journal* 4/2 (2002), σσ. 65-78, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

19. Βλ. παρακ. σσ. 37-46. Για τις σχεδιαστικές και συνθετικές δυνατότητες των αρχιτεκτόνων της παλαιοχριστιανικής περιόδου, βλ. P.A. Underwood, «Some Principles of Measure in the Architecture of the Period of Justinian», *CArch* 3 (1948), σσ. 64-74. N. Spremo-Petrovic, *Proporčijski odnosi u basilikama Ilirske prefecture*, Beograd 1971, κυρίως σσ. 83-110, 121-132. Th. Thieme, «Metrology and Planning in the Basilica of Johannes Studios» και Br. Dufay, «Du monument qu'il est au monument idéal», στο: *Le dessin d'architecture dans les sociétés antiques, Actes du colloque de Strasbourg, 26-28 janvier 1985*, σσ. 291-308 και 309-323 αντιστοίχως. Για τις σχεδιαστικές ικανότητες των αρχιτεκτόνων της υστεροβυζαντινής περιόδου, βλ. Sl. Ćurčić, «Articulation of Church Façades During the First Half of the Fourteenth Century», στο: S. Petković, επιμ., *Vizantijska umetnost ponetkom XIV. veka*, Belgrade 1978, σσ. 17-27. V. Korać, «Sur l'harmonie des compositions dans l'architecture Byzantine au début du XIVe siècle», στο: M. Ασπρά-Βαρδαβάνη, επιμ., *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, Αθήνα 2003, 2, σσ. 455-464.

20. Βλ. πρόσφατα R. Taylor, *Roman Builders. A Study in Architectural Process*, Cambridge 2003, σσ. 32-36 και 261 σημ. 38, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

νόχωρο τρουλαίο ναό από τα θεμέλια της εκκλησίας αρ. 5 στο Červen της Βουλγαρίας, του 12^{ου} ίσως αιώνα²¹, το μόνο δημοσιευμένο από ένα σύνολο λίθινων ομοιωμάτων που αποκαλύφθηκαν στο Eski-kermen της Κριμαίας, ίσως του 13^{ου} αιώνα²² (εικ. 3) και τέλος, τα πάνω από σαράντα λίθινα ομοιώματα που έχουν εντοπιστεί στην Αρμενία, χρονολογημένα από τον 7^ο έως και το 13^ο αιώνα²³. Η επίκουρη καθ. Christina Maranci, της οποίας την ανακοίνωση θα διαβάσει ο καθ. Slobodan Ćurčić, θα μας παρουσιάσει τους προβληματισμούς και τις διαπιστώσεις της από την επανεξέτασή τους²⁴. Αξίζει εδώ να αναφερθεί και ένα άλλο εξαιρετικά ενδιαφέρον λίθινο ομοίωμα από τη Σελεύκεια της Μικράς Ασίας, που σήμερα βρίσκεται στο μουσείο της ίδιας πόλης και έχει τοποθετηθεί στον 9^ο ή το 10^ο αιώνα (εικ. 4,α-β)²⁵. Πρόκειται, κατά τη γνώμη μου, για ένα σπάνιο δείγμα ομοιωματος που αποτελεί μικρογραφία ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρεις αφίδες στη μια του πλευρά.

Εικ. 3. Λίθινο ομοίωμα από το Eski-kermen, Κριμαία. 13^{ος} αι. (;) (πηγή: Jakobson, Model hrama, εικ. 1)

Το πρόπλασμα, αν τελικά πρόκειται για τέτοιο και με την προϋπόθεση ότι η χρονολόγησή του ευσταθεί, αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της ύπαρξης και της διάδοσης του τύπου του σταυροειδούς ναού σε περιοχές που βρίσκονται πολύ νοτιότερα από τα μέχρι σήμερα γνωστά σωζόμενα μνημεία. Σε αντίθεση μάλιστα με τα παραπάνω ομοιώματα, αυτό προέρχεται από περιοχή εντός της επικράτειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Από την άλλη πλευρά, αν η κατασκευή αρχιτεκτονικών, με τη σημερινή έννοια, μακετών αποτελεί, αξιωματικά, για τη σημερινή έρευνα την απόδειξη μιας θεωρητικής εκπαίδευσης των *μαϊστόρων* στο Βυζάντιο, τότε αναγκαστικά οφείλουμε να αρνηθούμε κάθε δυνατότητα κατασκευής τέτοιων ομοιωμάτων, γιατί όλες οι ισχνές πληροφορίες των πηγών και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη των ίδιων των μνημείων συνηγορούν ότι από τον 9^ο αιώνα κι εξής καμία θεωρητική εκπαίδευσή τους δεν υπήρχε²⁶. Αν όμως η κατασκευή μακετών συνδεθεί έστω και με τα πλαίσια της επαγγελματικής κατάρτισης που λάμβαναν

21. V. Dimova, «Model na cerkvata na Červen», *Muzei i pamjatnici na kulturata* 4 (1972), σσ. 21-22. Σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Roussé της Βουλγαρίας. Βλ. B. Dainalov, R. Lozanova, επιμ., *Icônes et manuscrits bulgares*, κατ. έκθ., Europalia 2002: Bulgarie, Bruxelles, Musées royaux d'art et d'histoire, 11 octobre 2002 – 5 janvier 2003, Bruxelles 2002, σ. 50 αρ. 24 (με χρονολόγηση στο 14^ο αι.). Βλ. παρακ., σ. 63, εικ. 8.

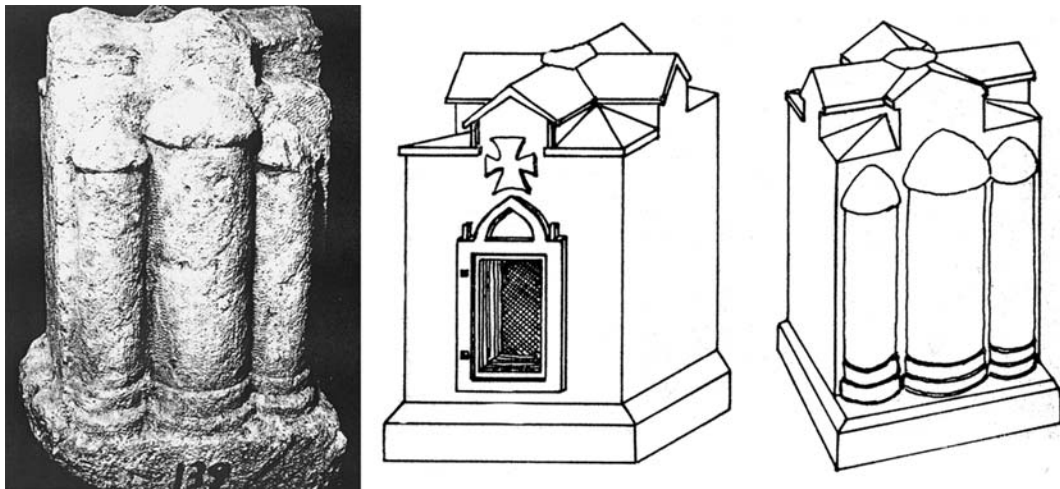
22. Μόνο ένα από αυτά έχει δημοσιευτεί. Βλ. A.L. Jakobson, «Modelj hrama iz raskopok Eski-kermen v Krimu i problema novogo arhitekturnogo stilja v Vizantii», *Zograf* 8 (1977), σσ. 30-34.

23. P. Cuneo, «Les modèles en pierre de l'architecture arménienne», *REArm*, n.s., 8 (1971), σσ. 201-231, πίν. LXXVIII-CXVIII. Πρβλ. Chr. Maranci, «The Architect Trdat. Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia», *JSAH* 62/3 (2003), σσ. 297 και εικ. 5. Πρόσφατα τέσσερα λίθινα ομοιώματα, ένα από κωδωνοστάσιο (;) και τρία από ναούς παρουσιάστηκαν στην Αθήνα. Βλ. Ε. Ανδρεάδη, επιμ., *Θησαυροί της Αρμενίας*, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 3 Απριλίου – 30 Ιουνίου 1998, Αθήνα 1998, σσ. 114, 188 αρ. 5-8, ιδιαίτ. σ. 37 αρ. 8, σ. 121 αρ. 5 (Cuneo, *Les modèles en pierre*, σσ. 225-226, πίν. CXIV-CXV, εικ. 39-40).

24. Βλ. παρακ. σσ. 49-55.

25. Αρ. ευρ. 1.4.45. *Anadolu Medeniyetleri, The Anatolian Civilizations*, κατ. έκθ., Istanbul, St Irene, May 22 – October 30, 1983, The Council of Europe, XVIIIth European Exhibition, Istanbul 1983, σσ. 154-155 αρ. C.10. Το πρόπλασμα είναι λειψανοθήκη: M. Keşoğlu, «Silişk Müzesinde kilise biçiminde rölik mahfazası», *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Yıllığı* 8 (1978), σσ. 95-107. Φέρει αφιερωματική επιγραφή, αλλά δεν έχει δημοσιευτεί η μεταγραφή της.

26. Για την παλαιοχριστιανική περίοδο, βλ. το παλαιό, αλλά χρήσιμο μελέτημα του G. Downey, «Byzantine Architects. Their Training and Methods», *Byzantion* 18 (1948), σσ. 99-118. Για τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. κυρίως Ousterhout, *Master Builders*, σσ. 58-85 και Ch. Bouras, «Master Craftsmen, Craftsmen and Building Activities in Byzantium», στο: A.E. Laiou, έκδ., *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, Washington, D.C. 2002, σσ. 546-549.

Εικ. 4,α-β. Σελεύκεια, Αρχαιολογικό Μουσείο. Λίθινη λειψανοθήκη με μορφή προπλάσματος ναού, αρ. ευρ. 1.4.45. 9^{ος}-10^{ος} αι. (πηγή: *The Anatolian Civilizations*, σ. 154 αρ. C.10 και Keşoğlu, Silifke Müzesinde, σελ. 1)

μέσα στα κατά τόπους συνεργεία τους και με τους εμπειρικούς σχεδιασμούς που γίνονταν στα επιμέρους εργοτάξια, τότε θα μπορούσε – βάσιμα νομίζω – να υποθεθεί η κατασκευή τέτοιων ομοιομάτων και να δικαιολογηθεί σ' αυτά τα πλαίσια η ύπαρξη λίθινων έργων ή έργων μικροτεχνίας που μπορούν να αποτελούν είτε προτάσεις προς τους χορηγούς για την οικοδόμηση νέων εκκλησιών είτε αντιγράφων υφαισθέντων ναών, που λαμβάνονταν ως πρότυπα για μίμηση.

Και εισάγω προς συζήτηση και τα έργα μικροτεχνίας, διότι εξίσου σημαντικά με τα παραπάνω σωζόμενα λίθινα προπλάσματα είναι, κατά τη γνώμη μου, και ορισμένα μικροτεχνήματα που αποδίδουν σε μικρή κλίμακα τύπους ναόσχημων οικοδομημάτων, πολύ απλοποιημένων στις επιμέρους λεπτομέρειές τους. Πρόκειται για ορισμένες βάσεις λιτανευτικών σταυρών από κράμα χαλκού, στην κορυφή των οποίων διαμορφώνεται ναΐσκος στον τύπο του ελεύθερου σταυρού ή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Δείγματα τέτοιων βάσεων φέρονται με προέλευση την Κωνσταντινούπολη ή τη Μικρά Ασία, χρονολογούνται από το 10^ο έως και το 12^ο αιώνα και φυλάσσονται σε ιδιωτικές συλλογές και μουσεία της Ευρώπης και της Αμερικής (εικ. 5)²⁷. Κατά μια άποψη, οι ναΐσκοι των βάσεων αυτών, άλλοι από τους οποίους παρουσιάζουν τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά που ιδιάζουν σε μικρασιατικές και άλλοι σε ρωσικές μεσαιωνικές εκκλησίες, είτε αποδίδουν αφαιρετικά τον Πανάγιο Τάφο είτε γενικά το Ναό του Θεού στην Ουράνια Ιερουσαλήμ²⁸, αλλά πάντως θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στη σφαίρα επιρροής της «σχολής της Κωνσταντινούπολης». Με περισσότερη αληθοφάνεια, ωστόσο, αποδίδεται το κουβούκλιο του Παναγίου Τάφου από το γνωστό αρτοφόριο (ή λιβανωτίδα) που βρίσκεται στο Θησαυροφυλάκιο του καθεδρικού ναού του Άαχεν και χρονολογείται με αρκετή βεβαιότητα στην τελευταία τριακονταετία του 10^{ου} αιώνα (εικ. 6)²⁹. Αλλά το ερώτημα που τίθεται εύλογα είναι αν τέτοιου είδους ομοιώματα ει-

27. Βλ. σχετ. H. Evans, W.D. Wixom, επιμ., *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, κατ. έκθ., New York, The Metropolitan Museum of Art, March 11 – July 6, 1997, New York 1997, σσ. 55-57 αρ. 21 (W.D. Wixom). Chr. Stiegemann, επιμ., *Byzanz, Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, κατ. έκθ., Paderborn, Erzbischöflichen Diözesanmuseum, 6.12.2001 – 31.3.2002, Mainz am Rhein 2001, σσ. 153-154 αρ. 153 (N. Asutay). L. Wamser, επιμ., *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, κατ. έκθ., München, Archäologische Staatssammlung – Museum für Vor- und Frühgeschichte, 22.10.2004 – 3.4.2005, München 2004, σ. 131 αρ. 169 (Chr. Schmidt).

28. Evans, Wixom, *The Glory of Byzantium*, σ. 56 (W.D. Wixom).

29. A. Grabar, «Le reliquaire byzantin de la cathédrale d'Aix-la-Chapelle», στο: A. Alföldi, E. Arslan, M. Aubert, κ.ά., επιμ., *Karolingische und Ottonische Kunst. Werden, Wesen, Wirkung*, Wiesbaden 1957, σσ. 282-297 (ανατύπ. στο: *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, Paris 1968, I, σσ. 427-433). W.B.R. Saunders, «The Aachen Reliquary of Eustathius Maleinus», 969-

Εικ. 5. Βερολίνο, Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst. Βάση λιπαντικού σταυρού, αρ. ευρ. 6358, 10^{ος}-12^{ος} αι. (πηγή: Wamser, *Die Welt von Byzanz*, σ. 131 αρ. 169).

Εικ. 6. Άαχεν, Θησαυροφυλάκιο καθεδρικού ναού. Αρτοφόριο, ψ' τρίτο 10^{ου} αι. (πηγή: Legner, *Ornamenta Ecclesiae*, 3, σσ. 88-91 αρ. Η 12)

κονίζουν υπάρχοντες ναούς ή αν η ίδια τους η χρήση, ως λειψανοθήκες ή αρτοφόρια, επέβαλε ώστε η μορφή τους να έχει λάβει το σχήμα ενός ναού σε μικρογραφία.

Παρόμοια ερώτηση έχει τεθεί από παλαιά στην έρευνα για τα προπλάσματα που κρατούν οι χορηγοί σε απεικονίσεις τους κατά τη βυζαντινή περίοδο³⁰: πρόκειται για σμικρύνσεις των εκκλησιών που οι ίδιοι χορήγησαν ή για εικονίσεις των αρχιτεκτονικών προπλασμάτων τους, με την κυριολεκτική έννοια της λέξης; Στο ερώτημα αυτό απάντησε με αρνητικό τρόπο η Čedomila Marinković, σε μονογραφία της που κυκλοφόρησε πρόσφατα: στις εν λόγω παραστάσεις δεν εικονίζονται

970», *DOP* 36 (1982), σσ. 211-219. A. Legner, επιμ., *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik*, κατ. έκθ., Köln, Josef-Haubrich-Kunsthalle, Köln 1985, 3, σσ. 88-91 αρ. Η 12 (E.G. Grimme). Evans, Wixom, *The Glory of Byzantium*, σσ. 460-461 αρ. 300 (R. Ousterhout).

30. Βλ. ενδεικτικά Sv. Radojičić, *Portreti Srpskih vladara u srednjem veku*, Skopje 1934 (ανατύπ. με συμπληρώσεις του Sr. Petković, Beograd 1996) και S. Kalopissi-Verti, «Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period», στο: S.T. Brooks, επιμ., *Byzantium: Faith and Power (1261-1557), Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, New Haven and London 2007, σσ. 76-97, σποράδην.

Εικ. 7. Άγιον Όρος, Μονή Ήεροποτάμου, Σκευοφυλάκιο. Πρόπλασμα, 1762 (πηγή: Πολυβίου, *Το καθολικό*, πίν. 5).

αρχιτεκτονικές μακέτες ναών, αλλά οι ίδιοι οι ναοί ως ολοκληρωμένα κτίρια σε σμίκρυνση³¹. Σήμερα θα παρουσιάσει τα αποτελέσματα της επανεξέτασης των αρχιτεκτονικών χαραγμάτων που σώζονται στη βόρεια και τη νότια πρόσοψη του ναού της Studenica και θα διατυπώσει τις παρατηρήσεις της για τα θέματα που τίθενται με τη συγκριτική μελέτη του ομοιώματος της εκκλησίας από το Červen της Βουλγαρίας³².

Αλλά και η μεταβυζαντινή περίοδος οφείλει να συμπεριληφθεί στη συζήτησή μας. Το ξύλινο πρόπλασμα της Μονής Ήεροποτάμου του 18^{ου} αιώνα (εικ. 7) είναι πολύτιμο δείγμα αρχιτεκτονικής πρότασης, αφού από τη σχετική μελέτη προκύπτει εύλογα ότι ο *ἀρχιτέκτο*ς Κωνσταντίνος από την Κωνσταντινούπολη που το έφτιαξε, διέθετε ευρύτητα γνώσεων, συνθετικές αρετές και επάρκεια οργάνωσης κι εκτέλεσης του σχεδιασμού³³. Τέτοιου είδους έργα δεν μπορούν παρά να συνεχίζουν παλαιότερη οικοδομική παράδοση, που με τα μέχρι σήμερα δεδομένα θα μπορούσαμε να την αναγάγουμε τουλάχιστον ως την πρώτη Τουρκοκρατία, όπως υποδεικνύουν οι μικρογραφίες δύο χειρογράφων του 16^{ου} αιώνα που αποδίδουν το τέμενος Süleymaniye του Σινάν. Πράγματι, σε μικρογραφία του fol. 119r του κώδικα 413 της Βιβλιοθήκης Chester Beatty στο Δουβλίνο εικονίζεται κατά την επικρατέστερη άποψη η μακέτα του τεμένους³⁴. Επίσης στο fol. 190v-191r του κώδικα H.1344 της Βιβλιοθήκης του Τορκαρι στην Κωνσταντινού-

31. Č. Marinković, *Slika podignute Crkve. Predstave arhitekture na kltorskim portretima u Srpskoj i Vizantijskoj umetnosti*, Beograd 2007. Πρβλ. η ίδια, «The Image of a Completed Building: the Representation of Church Buildings in Donor Portraits in Serbian Medieval and Byzantine Art», στο: *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006, III. Abstracts of Communications*, σσ. 246-247.

32. Βλ. παρακ. σσ. 55-64.

33. Πολυβίου, *Το καθολικό*, ιδιαίτ. σσ. 48-68.

34. G. Necipoğlu-Kafadar, «Plans and Models in 15th- and 16th-Century Ottoman Architectural Practice», *JSAH* 45/3 (1986), σ. 235 εικ. 17. J.M. Rogers, *Sinan*, London 2006, σ. 38 εικ. 7. Για το χρ., βλ. N. Atasoy, F. Çağman, *Turkish Miniature Painting*, Istanbul 1974, σσ. 33-34, πίν. 12-13.

πολη, του 1588, εικονίζεται η παρέλαση της συντεχνίας των αρχιτεκτόνων και μηχανικών στον Ιππόδρομο της Πόλης, με την ευκαιρία των εορτασμών της περιτομής του πρίγκιπα Μεχμέτ, γιου του σουλτάνου Μουράτ Γ³⁵. Η πομπή περιελάμβανε τη μεταφορά γιγαντιαίας μακέτας από ξύλο κι ελεφαντόδοντο του Süleymaniye και την παρουσίασή της στο σουλτάνο³⁶. Η καθηγήτρια Gülrü Necipoğlu αναρωτιέται αν επρόκειτο για πραγματικό ομοίωμα, φτιαγμένο πριν από την οικοδόμηση του τζαμιού, ή αν ήταν φιλοτεχνημένο για μια αναμνηστική και ίσως αποκλειστικά επετειακή χρήση³⁷. Είναι αλήθεια ότι σε συνοδευτικό κείμενο που υπομνηματίζει τη μικρογραφία, το ομοίωμα εγκωμιάζεται για τη διακόσμησή του, που περιλάμβανε ακόμη και φύλλα χρυσού – γεγονός που καθιστά αμφίβολη την οποιαδήποτε καθοδηγητική του αξία κατά την κατασκευή του έργου³⁸. Ωστόσο, τίποτε δεν μπορεί να αποκλείσει ότι πραγματικά ήταν το ίδιο το ομοίωμα που κατασκεύασε ο Σινάν για το τέμενος πριν από την οικοδόμησή του, αφού κατά την παρουσίαση του έργου στο σουλτάνο θα όφειλε να δώσει μια εντυπωσιακή ιδέα για την τελική μορφή του οικοδομήματος. Μια παρόμοια σκηνή παρουσίασης σχεδίων με κατόψεις και τομές, καθώς και υπολογισμούς διαστάσεων και υλικών, ίσως και συζήτηση μπροστά σε πραγματικές μακέτες, θα μπορούσαμε να φανταστούμε ότι ενδεχομένως θα συνέβαινε και στο παλάτι του βυζαντινού αυτοκράτορα ή σε περιπτώσεις ιδιαίτερα σημαντικών κορνηγιών.

Τουλάχιστον από το 17^ο αιώνα, αλλά ίσως και από παλαιότερα, παρατηρείται ένα πολύ ενδιαφέρον φαινόμενο κατασκευής ομοιωμάτων εκκλησιών, οι οποίες αποτελούν ορόσημα για τη Χριστιανισμένη. Πράγματι, η παραγωγή ξύλινων συναρμολογούμενων μακετών με ενθετική διακόσμηση από μάρμαρο, του Παναγίου Τάφου στα Ιεροσόλυμα βρήκε κάποια διάδοση. Προσωπικά, έχω δει μόνο το ομοίωμα που σώζεται το Μουσείο της Μονής της Νέας Ιερουσαλήμ κοντά στη Μόσχα (εικ. 8)³⁹, αλλά η αναζήτηση στη σχετική βιβλιογραφία και στο διαδίκτυο με αποζημίωσε με πάνω από δέκα άλλα παραδείγματα⁴⁰. Από το ίδιο ή από συγγενικό εργαστήριο προέρχεται επίσης και ένα ομοίωμα του ναού της Γέννησης στη Βηθλεέμ, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο⁴¹, με διάκοσμο σαφώς λιγότερο εντυπωσιακών. Αλλά περιπτώσεις κατασκευής τέτοιων ομοιωμάτων μπορεί και να μην είχαν καμιά σχέση με την αρχιτεκτονική: θα μπορού-

35. Για την πομπή, βλ. G. Procházka-Eisl, «Guild Parades in Ottoman Literature: The Sûnâme of 1582», στο: S. Faroqhi, R. Deguilhem, επιμ., *Crafts and Craftsmen of the Middle East. Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, London and New York 2005, σσ. 41-54. Για το χρ., βλ. Atasoy, Çağman, *Turkish Miniature Painting*, σσ. 39-42, πίν. 21. Για τη χρήση μακετών (kârnâme) από τους αρχιτέκτονες του 16^{ου} αι., βλ. J.M. Rogers, «The State and Arts in Ottoman Turkey, Part 2: The Furniture and Decoration of Süleymaniye», *IJMES* 14 (1982), σσ. 290-292. Διαφορετική άποψη έχει η Necipoğlu-Kafadar, *Plans and Models*, σσ. 241-242 και η ίδια, *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire*, London 2005, σσ. 171-174, που θεωρεί ότι ο όρος αυτός αποδίδει το υπό κλίμακα προσχέδιο ή με σημειωμένες πάνω διαστάσεις.
36. Necipoğlu-Kafadar, *Plans and Models*, σ. 239 εικ. 26. Η ίδια, *The Age of Sinan*, σσ. 161, 175-176 και εικ. 130. Moon, *Modeling Messages*, εικ. στη σ. 36. Rogers, *Sinan*, σσ. 38-39, 94-95 και σ. 29 εικ. 6.
37. Necipoğlu-Kafadar, *Plans and Models*, σ. 239.
38. Ίσως δεν θα έπρεπε να ξενίζει η ιδέα ενός προπλάσματος με πολύτιμο διάκοσμο ή κατασκευασμένο από πολύτιμο υλικό. Για παράδειγμα, βλ. το πρόπλασμα ενός υδραγωγείου από ελεφαντόδοντο, που αποδίδει ίσως το γνωστό αδριάνειο υδραγωγείο της πόλης Mérida της Ισπανίας. K. Grewe, «Ein Modell einer antiken Aquäduktbrücke», *KölnJbVFrühGesch* 37 (2004), σσ. 865-869. Για το υδραγωγείο της Augusta Emerita (Mérida), βλ. D. Kek, *Der römische Aquädukt als Bautypus und Repräsentationsarchitektur*, Münster 1996, σσ. 80, 303, 311-312, 314-315, πίν. 2a-b.
39. A.I. Skypko, E.M. Yuhimenko, V.L. Egorov, επιμ., *Patriarch Nikon. Oblac'enija, lic'nje vešti, aftografji, vkladji, portretji*, κατ. έκθ., Moskva 2002, σσ. 32-34 αρ. 4 (G.M. Zelenskaya). Για τον πατριάρχη Νίκωνα και τη μονή της Νέας Ιερουσαλήμ, βλ. H. Faensen, «Patriarch Nikon als Bauherr. Das Kloster Neu-Jerusalem – Eine Grabeskopie des 17. Jahrhunderts», *WJbKuGesch* 44 (1991), σσ. 175-190. R. Ousterhout, «Building the New Jerusalem», στο: P. Paszkiewicz, J. Zadrozny, επιμ., *Jerzolima w kulturze europejskiej*, Warszawa 1997, σσ. 143-154.
40. G. Dalman, «Die Modelle der Grabeskirche und Grabeskapelle in Jerusalem als Quelle ihrer älteren Gestalt», *Palästina-Jahrbuch* 16 (1920), σσ. 23-32. St. Vanderberghe, «Het model van de heilige Grafkerk te Jeruzalem en gelijkaardige maquettes in binnen- en buitenland», *Stad Brugge. Stedelijke Musea, Jaarboek* 2 (1983-1984), σσ. 289-305. H. Budde, A. Nachama, επιμ., *Die Reise nach Jerusalem, Eine kulturhistorische Exkursion in die Stadt der Städte, 3000 Jahre Davidsstadt, Eine Ausstellung der 9. Jüdischen Kulturtag in der Großen Orangerie*, κατ. έκθ., Berlin, Schloß Charlottenburg, 22. November 1995 – 29. Februar 1996, Berlin 1995, σσ. 173-174 αρ. 1/111, εικ. 176.
41. P. Bellarmino Bagatti, *Gli antichi edifici sacri di Betlemme in seguito agli scavi e restauri praticati dalla custodia di Terra Santa (1948-51)*, Gerusalemme 1952, σ. 6, πίν. 3, φωτ. 5.

Εικ. 8. Μόσχα, Μονή της Νέας Ιερουσαλήμ, Μουσείο. Πρόπλασμα Παναγίου Τάφου, 18ος αι. (πηγή: Skyrko, Yuhimenko, Egorov, *Patriarh Nikon*, σ. 33 αρ. 4)

σαν να αποτελούν ενθυμήματα⁴², παιχνίδια⁴³, ακόμη και παζλ της εποχής. Ίσως όμως και όχι· άγνωστο παραμένει γιατί το ξύλινο ομοίωμα του καμπαναριού της Αγίας Φωτεινής της Σμύρνης έφτασε (και πώς;) στο σκευοφυλάκιο της μονής Πρέβελης.⁴⁴

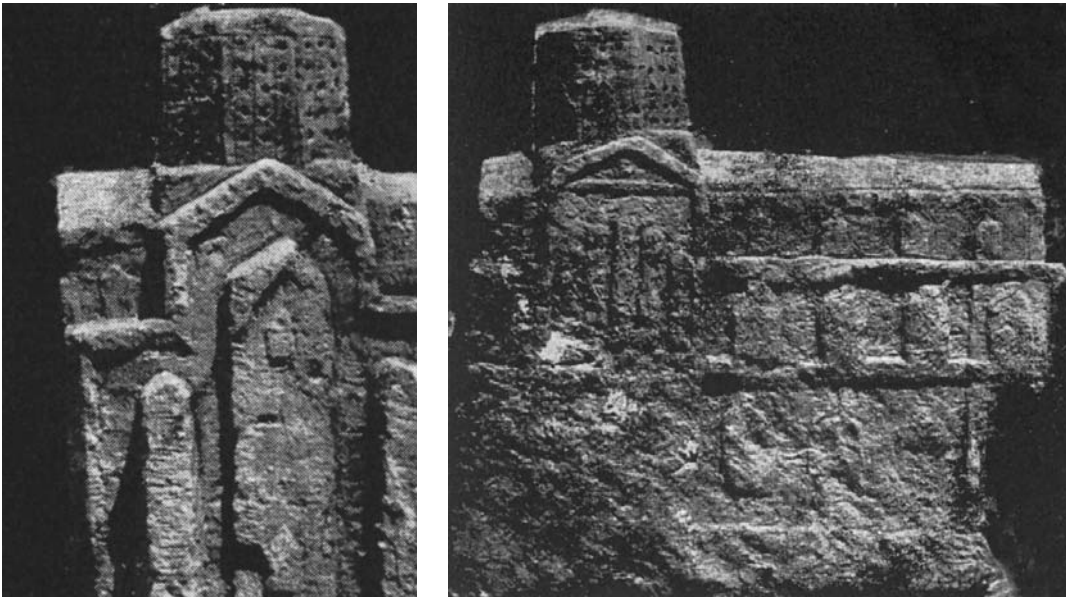
Ο τελευταίος ομιλητής, ο καθ. Θανάσης Σέμογλου, θα μας μιλήσει για ένα άλλου είδους ομοίωμα, αυτό που κρατούν οι δύο κορυφαίοι απόστολοι⁴⁵. Η συμβολή του γνωστού ζωγράφου Νικόλαου Ρίζου στη δημιουργία της συγκεκριμένης σκηνής είναι από παλαιά διαπιστωμένη. Πρόσφατα το κτίριο αυτό θεωρήθηκε ότι αποτελεί ομοίωμα του ναού της Santa Maria del Fiore της Φλωρεντίας, όπου έλαβε χώρα το τελευταίο

42. Y. Piatnitsky, «Divine Light of the Faith and Power», στο: Y. Piatnitsky, V. Boelle, M. Kleitert, επιμ., *Pilgrim Treasures from the Hermitage. Byzantium-Jerusalem*, κατ. έκθ., Amsterdam, October 1, 2005 – March 26, 2006, Burlington, VT, Aldershot and Amsterdam 2005, σ. 68, όπου αναφέρεται ότι το 1841 ο Nikolai Sanin δώρησε στον τσάρο ένα κερί, μια εικόνα από φλντσια κι ένα ομοίωμα του Παναγίου Τάφου.

43. Αναφέρεται ότι οι κόρες Sidonia και Sibylla του Herzog Albrecht Δ' της Βαυαρίας (1447-1508) και της Kunigunden της Αυστρίας είχαν ένα τέτοιο συναρμολογούμενο πρόπλασμα για παιχνίδι. Βλ. P. Kraack, *Monumentale Zeugnisse der spätmittelalterlichen Adelsreise. Inschriften und Graffiti des 14.-16. Jahrhunderts, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse 3*, 224, Göttingen 1997, σ. 460 σημ. 979.

44. Μ. Γ. Ανδριανάκης, *Ιερά Σταυροπηγιακή και Πατριαρχική Μονή Πρέβελη*, Ρέθυμνο 1988², σ. 125, εικ. στη σ. 124.

45. Βλ. παρακ. σσ. 67-77.

Εικ. 9, α-β. Χίος, Θημιανά. Πήλινο πρόπλασμα Αγ. Ευστρατίου, 19ος αι. (πηγή: Στεφάνου, *Δείγματα νεοελληνικής τέχνης*, πίν. 81, α-β)

τιμήμα της συνόδου που αποφάσισε την ένωση των δύο εκκλησιών⁴⁶. Ή μήπως όμως δεν είναι αυτό και πρόκειται για κάποιο άλλο κτίριο; Δεν θα ήθελα να μειώσω καθόλου το ενδιαφέρον όλων μας για την ταυτόσή του.

Τέλος, δύο ακόμη λόγια για κάτι που θεωρώ άξιο λόγου. Οποιοδήποτε πρόπλασμα θέτει ένα πλήθος ερωτημάτων σχετικά με τους φορείς της δημιουργίας του και τους αποδέκτες του έργου, του οποίου συμπυκνώνει τα κύρια χαρακτηριστικά. Από ό,τι υλικό κι αν είναι φτιαγμένο αξίζει την προσοχή μας και τη μελέτη μας. Ένα πήλινο ομοίωμα από τη Χίο του 19^{ου} αιώνα, πρόπλασμα του ναού του αγίου Ευστρατίου στα Θημιανά (εικ. 9, α-β)⁴⁷, αν κατηγοριοποιηθεί (όπως έχει ήδη γίνει) ως αντικείμενο της λαϊκής οικοδομικής τέχνης, ενδεχομένως να προκαλέσει την αφυδάτωση κάθε ενδιαφέροντος για τη μελέτη του. Από την άλλη πλευρά, ένα «άυλο» ομοίωμα, φτιαγμένο στον υπολογιστή με συγκεκριμένο λογισμικό, όπως οι μακέτες της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη⁴⁸, μαρτυρούν κατά τη γνώμη μου όχι τόσο το επίπεδο της αναπαραστάσης ενός κορυφαίου μνημείου με ψηφιακή τεχνολογία αιχμής, αλλά περισσότερο την αντίληψη που εμείς έχουμε για το παρελθόν και την πολλαπλότητα των δρόμων που μπορούν να λάβουν οι αναζητήσεις της έρευνάς μας. Και αυτά ακόμη μπορούν να τεθούν ως θέματα για συνδυαστική και, γιατί όχι, διεπιστημονική έρευνα.

46. Ν. Χατζηδάκη, *Venetiae quasi alterum Byzantium. Από τον Χάνδακα στη Βενετία, Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15^{ος}-16^{ος} αιώνας*, κατ. έκθ., Βενετία, Μουσείο Correr, 17 Σεπτεμβρίου – 30 Οκτωβρίου 1993, Αθήνα 1993, σσ. 76-81 αρ. 16.

47. Α.Π. Στεφάνου, *Δείγματα νεοελληνικής τέχνης, Α' Γλυπτά*, Χίος 1972, σ. 122, πίν. 81α-β.

48. Βλ. <www.princeton.edu/~asce/const_95/ayasofya.html> και <www.depts.washington.edu/dmachine/istanbul/> <www.byzantium1200.com>. Πρβλ. Γ. Παπακωνσταντίνου, «Πλοήγηση και αφήγηση στον ψηφιακό χώρο. Αρχιτεκτονική και τρισδιάστατες αναπαραστάσεις» και Στ. Βεργόπουλος, «Ψηφιακά περιβάλλοντα αναπαραστάσης στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό», στο: Τροβά, Μανωλίδης, Παπακωνσταντίνου, *Η αναπαραστάση*, σσ. 66-75 και 369-378 αντίστοιχα.